

СУХБАТ КОМПОЗИЦИЯСИ

(тузилиши)

I. Кириш

Кефал деган одам томонидан анча илгари машхур Элияликлар – Парменид ва Зеноннинг ўша пайтлар хали жуда ёш бўлган Сукрот билан бўлиб ўтган сўзлашувнинг келтирилган баёнини ифодалайдиган мазкур сухбат билан боглик шахслар хакида хикоя.

II. Элея асосий тезиси

Хамма нарса ягона ва кўпликда ҳеч нарса йўқ. Агар мавжуд барча нарсалар, мулоҳаза юритади Зенон, кўпликда бўлса, бунда уларнинг ҳар бири ундан фарк киладиган бошқа нарсалар билан ҳам бир хил бўлиб чиқади. Зенон бу фикри билан Пармениддан умуман фарк қилмайди, чунки Парменидда ҳамма нарса ягона, Зенонда эса – кўпликда эмас.

III. Гоя ва нарса дуализми танкиди

1. Гоялар турлича, ҳар хил, яъни кўпликдадир. Айтиб ўтилган элея далиллари биринчи навбатда нарсани унинг гоёси билан танкидий бўлмаган аралаштиришга асосланади. Ҳар қандай нарса ҳақиқатда кўплаб турли хусусиятларни бирлаштириши ёки турли қисмлардан иборат бўлиши мумкин: ахир инсон, масалан, ўнг қўлга ва чап қўлга эга бўлиши ва шу билан бир пайтда ўзи бўлиб қолавериши, яъни нимадир ягона бир нарса бўлиб қолавериши мумкин. Лекин бу хусусиятларнинг гоёлари энди ҳеч қанақасига ягона (умумий) ёки айнан ўхшаш бўла олмайди, чунки ўнг қўл бу фақат ўнг қўл, чап қўл эмас, чап қўл эса – фақат чап қўл, ҳеч қанақасига ўнг қўл эмас. Шундай қилиб, ҳар ҳолда гоёлар ҳар иккита, яъни кўп сонли бўлади ва уларнинг айнан ўхшашлигини элеяликлар хали исботлаб бермаган, деб ўйлайди Афлотун.

2. Гояларни нарсалар билан реал аралаштириш. Гоялар, кўпчилик улар хақида ўйлаганидек, нарсалардан у қадар ҳам узок эмас. Монанд нарсалар монандликка алоқадор ва усиз асло монанд бўла олмайди. Хатто энг қуйи тартибдаги нарсалар (соч, ифлослик, ахлат) борасида ҳам улар ҳеч қандай мазмунга эга эмас, яъни ҳеч қандай гоёларга алоқадор эмас деб ўйлаш қийин. Шу сабабли, турли хил ноаниқликларга қарамай, Сукротда барча бўлиши мумкин бўлган нарсалар учун умуман гоя мавжуд эмасми деган фикр вужудга келади. Ҳар қандай нарса у ёки бу тарзда қандайдир гоёга алоқадор бўлади.

3. Нрсанинг ўз гоёсига алоқадорлиги, гарчи қайсидир маънода бу гоёни майда қисмларга ажратсада, лекин шунга қарамай, уни мохиятан бўлинмас қилиб қолдиради. Бир куннинг ўзи турли жойларда мавжуд бўлади, лекин шунга қарамай, у майда қисмларга бўлинмайди ва ўзидан ажратилмайди. Умуман олганда, гоя тушунчасига нисбатан ҳеч қандай буюмга оид ёки макон ва замонга оид тафовутлар қўлланмайди.

4. Нарса гоёга монанд; лекин бу улар монанд бўлган нарса нарса ва гоёнинг ўзидан ташқари учинчи бир нарса эканлигини аниқлатмайди. Ва бу биз гоёни фақат нимадир хақида фикр ёки нарсанинг ўз мохиятидаги объектив намуна деб ҳисоблашимиздан

катъи назар шундай бўлади. Нарсанинг гоя билан монандлигини бегилаб, биз уларга мувофик нарса ўз гоясига ўхшатиладиган монандликлар чексизлигига караб кетмаймиз. 5. Худди шу тарзда гоя билиб (идрок килиб) бўлмайдиган нимадир эмас, чунки гоялар факат бир-бирини тавсифлаш ва ўзаро муносабатлардагина мавжуд бўлади. Агар мазкур гоя мутлако алохида равишда мавжуд бўлганида эди, уни ҳеч нарса билан таккослаш имкони бўлмасди ва шундай экан, у биз учун ҳеч нарса бўлмасди, яъни билиб (идрок килиб) бўладиган нарса хисобланмасди. Лекин унинг мавжуд эканлигини тан олиш учун уни унинг нарса (буюм) холидаги монандликлари билан таккослаш етарли эмас (биз Афлотуннинг фикрини тўлдирган холда, гоянинг монандлиги нимадир идеал бир нарсадан иборат ва шу асосда ушбу холатда битта нарсани факат ўзи билан таккослашга тўғри келарди, деб айтган бўлардик). Бундан ташқари, гоялар монандлиги ўзига хос хусусиятларидан келиб чиққан холда уларни гоялар билан таккослашда эмас, уларни бошка гоялар билан таккослашда аникланади. Бинобарин, агар гоялар нарсалардан мутлако алохида ажратилган бўлса, на уларнинг ўзи, на уларнинг образлари ва нарсалардаги монандликлари билиш (идрок килиш) мумкин эмас бўлиб чиқади, чунки акс холда барча гояларни мутлак билиш зарур бўларди, бунинг эса асло имкони йўқ. Бирок хаттоки мутлак билимга эга бўлган мавжудот, чунончи, Худо мавжуд бўлса ҳам, у гояларнинг бошқалардан ажралиб турган холда мавжудлиги шартларида ҳеч нарсани билиб олмаган ва ҳеч нарса устидан ҳукмронлик қилмаган бўларди, чунки хатто бу холатда ҳам бошқалардан ажралиб турган холда мавжуд бўлган гоялар нарсаларга ҳеч қандай алоқаси бўлмасди, гоялардан алохида ажратилган нарсалар эса гояларга ҳеч қандай алоқаси бўлмасди. Бу гояларнинг бошқалардан ажралиб турган холда мавжуд бўлишига йўл қўймаслик ҳақидаги мулоҳазалар якуни.

IV. Битта (ягона) нарса ва бошка нарса диалектикаси

1. Кириш. Метафизик дуализмда чалкашиб кетган ва мумкин бўлмаган хулосаларга келган холда, суҳбат иштирокчилари янги тадқиқот йўлига, чунончи, энг умумий тоифалар ва энг аввало, битта нарса ва бошка нарса диалектикаси йўлига ўтадилар. Шу ернинг ўзида тадқиқот режаси ҳам белгиланиб, бунда ўзи учун ҳам, битта нарса учун ҳам унинг мазмунида кўп нарсани тадқиқ этиш ҳамда ўзи учун ҳам, кўп нарса учун ҳам унинг мазмунида битта нарсани тадқиқ этиш зарурлиги ҳақида гапирилади. Ушбу режа энг умумий шаклда белгиланади, чунки битта нарса ва бошка нарсанинг кейинги диалектикаси бошка тартибда ва анча юқори даражадаги аниклик билан ўтказилади.

2. Битта нарса ва бошка нарса диалектикасининг амалдаги режаси .

I. Битта нарсани фараз қилиш.

A. Битта нарса учун хулосалар:

- a) битта нарсани мутлак фараз қилишда
- b) битта нарсани нисбий фараз қилишда.

B. Бошка нарса учун хулосалар:

- a) битта нарсани мутлак фараз қилишда
- b) битта нарсани нисбий фараз қилишда.

II. Битта нарсани инкор қилиш.

A. Битта нарса учун хулосалар:

- a) битта нарсани нисбий инкор қилишда
- b) битта нарсани мутлак инкор қилишда.

В. Бошка нарса учун хулосалар:

а) битта нарсани нисбий инкор килишда

б) битта нарсани мутлак инкор килишда.

Ушбу диалектикани алохида бандлар бўйича батафсилрок кўриб чиқамиз.

3. Битта нарсани ушбу битта нарса учун хулосалар билан мутлак ва нисбий фараз килиш.

Битта нарсани унинг ўзи учун хулосалар билан мутлак фараз килиш шуни кўзда тутадикки, у мутлак экан, ундан бошка умуман ҳеч нарса мавжуд эмас, яъни ҳеч канадй бошка нарса йўк. Бирок бундай ҳолатда уни ҳеч нарса билан таккослаб бўлмайди, яъни, унга уни бошка нарса билан таккослаш натижасида вужудга келадиган кандайдир аломатлар ва хусусиятларни умуман нисбат бериш мумкин эмас. Бу ҳолатда мутлако ҳеч кандай тоифа уни, на унинг сифатини, на сонини ва бошкаларни тавсифламайди, у мутлако билиб (идрок килиб) бўлмайдиган килинади ва шундай экан, биз учун ўз холича бўлмай кўяди, йўк бўлиб кетади. Кискаси: агар факат битта нарса мавжуд ва бошка ҳеч нарса мавжуд бўлмаса, шу битта нарса ҳам мавжуд эмас.

Битта нарса оддий битта нарса эмас, мавжуд (ёки хакикий, чинакам) битта нарса сифатида талкин килинадиган битта нарсани нисбий фараз килиш бошка гап. Ушбу ҳолатда биз у айнан «мавжуд» деб айтар эканмиз, битта нарса борликдан нима биландир фарк килади. Бинобарин, унга фарк килиш тофиаси хосдир. Лекин нимадандир фарк килади ағн нарса, ҳар ҳолда ўзи бўлиб қолаверади, яъни битта нарсага айнан ўхшашлик хос, у айнан ўхшашликнинг ўзиганисидир. Лекин у бошка нарсадан фарк қилганда бу шуни англатадики, у бошка нарса билан унинг ўзига ҳам, бошка нарсага ҳам бир хилда тааллуқли бўлган чегарага эга. Бинобарин, чегара тушунчасида битта нарса ва бошка нарса мос келади. Шу сабабли агар битта нарса бошка нарсадан фарк киладиган бўлса, бу факат уларнинг айнан ўхшашлик фурсати мавжудлиги шартида ўринга эга бўлиши мумкин. Худди шу тарзда бошка барча мантикий тоифалар ҳам чиқарилади, яъни уларнинг барчаси ўзаро фарк килади ва айнан ўхшаш хисобланади. Киска килиб айтганда: агар нимадир бир нарса хақиқатда мавжуд бўлса, демак барча нарса мавжуд. Бунда диалектик лаҳза, ёки лаҳза (εφαίρησις — «бирдан») жуда муҳим тушунчаси илгари сурилади, чунки битта тоифанинг бошка тоифа билан айнан ўхшашлиги ва фарк килиши ҳар кандай замон ва макондан ташқарида, ҳар кандай ораликсиз ёки тадрижийликсиз, лекин факат бирданига ва бир вақтда: биз битта нарса ва бошка нарса ўртасида таофвут ўтказган пайтда вужудга келади – худди шу пайтда биз уларнинг айнан ўхшашлигини ҳам қайд қилганмиз.

4. Битта нарсани унинг ўзи учун эмас, бошка нарса учун хулосалар билан нисбий ва мутлак фараз килиш. Битта нарса бошка нарсадан нима биландир фарк килиши лозим бўлган ҳолатда уни нисбий фараз килишда шу нарса аниқ бўладики, бу бошка нарса нима бўлганда ҳам мавжуд, чунки акс ҳолда битта нарсани ҳеч нарса билан таккослаб ҳам бўлмасди. Лекин ушбу бошка нарса мавжуд экан, унинг борлигидан бошка барча тоифалар ҳам келиб чиқади. Бинобарин, битта нарсани нисбий фараз килишда барча бошка нарсалар ҳам мавжуд, яъни бошка нарса исталган тарзда бўлиши мумкин. Киска килиб айтганда: агар битта нарса хақиқатда мавжуд бўлса, бу битта нарсадан бошка ҳамма нарса ҳам мавжуд.

Биз битта нарсани мутлак фараз килишда тавсифлайдиган бошка нарса умуман бошқача тасаввурни ифодалайди. Ахир агар битта нарса бу факат битта нарса ва бошка ҳеч кандай нарса мавжуд бўлмаса, бошка нарса, нима бўлганда ҳам, борлик аломатларидан маҳрум бўлади. Унда ҳеч кандай борлик йўк экан, демак, унда умуман ҳеч нарса йўк,

яъни шунингдек, унинг ўзи ҳам йўқ. Шу сабабли битта нарсани мутлак фараз қилишда бу битта нарса йўқ бўлиб кетади, лекин бундай вазиятда бошқа барча нарсалар ҳам йўқ бўлади. Киска қилиб айтганда: агар битта нарса мавжуд ва у факат битта нарса бўлса ва ундан бошқа нарса бўлмаса, демак, ушбу битта нарсадан бошқа ҳеч нарса йўқ.

5. Битта нарсани ушбу битта нарса учун хулосалар билан нисбий ва мутлак инкор қилиш. Энди битта нарсани фарз қилиш ўрнига битта нарсани фарз қилиш диалектикасида ҳам илгари сурилган асосий диалектик позициялар кетма-кетлигидаги каби симметрик риоя қилишда уни инкор қилиш кўриб чиқилади.

Дастлаб битта нарса нисбий маънода инкор қилинади, яъни агар битта нарса мавжуд бўлмаса, нима ҳосил бўлиши масаласи қўйилади. Маълумки, агар битта нарса мавжуд бўлмаса, шу тарика биз қандайдир фарқни белгилаймиз ва бунда ниманингдир бошқа нарсадан фарқи биз инкор қиладиган битта нарсадан бошқа нарса фарқ қилиши белгиланади. Лекин, фарқ қилиш тоифасини белгилаб, шу тарика биз бизнинг битта нарсага у ёки бу хусусиятларни, яъни сифат, сон ва х.к.ни белгилаб берамиз.

Бинобарин, агар битта нарса нисбий маънода мавжуд бўлмаса, унда бошқа барча нарса, яъни умуман барча тоифалар ҳам мавжуд. Киска қилиб айтганда: агар битта нарса мавжуд бўлмаса, лекин умуман эмас, қандайдир ўзига хос маънода, бунда битта нарса ҳамма нарса ҳисобланади. Лекин бизнинг «агар битта нарса мавжуд бўлмаса» ифодамизни мутлак маънода ҳам тушуниш мумкин. Бу битта нарса у ҳам эмас, бу ҳам эмас, учинчи ҳам эмас ва умуман ҳеч нарса эмас демакдир. Бинобарин, бундай диалектик позицияда ҳеч қандай битта нарса умуман бўлмайди. Киска қилиб айтганда: агар битта нарса мутлак инкор қилинадиган бўлса, унда бўлиши мумкин бўлган ҳамма нарса ҳам инкор қилинади.

6. Битта нарсани бошқа нарса учун хулосалар билан нисбий ёки мутлак инкор қилиш. Битта нарсани инкор қилишда бошқа нарса билан нима бўлади? Бу ерда ҳам, юқорида кўрганимиздек, битта нарсани нисбий ва мутлак инкор қилиш ўртасида фарқ кузатилади.

Дастлаб фараз қилайлик, биз битта нарсани нисбий инкор қиламиз. Бу битта нарсадан ташқари бошқа нарсани ҳам бўлиши мумкин деб биламиз демакдир. Бошқа нарсага диққат билан қараган ҳолда шуни кўралик, унда исталган нарса бор, чунки у қарши қўйилган битта нарса мутлак эмас, нисбий олинган, яъни у бошқа нарсанинг бўлишига ҳалал бермайди. Киска қилиб айтганда: агар битта нарса факат қайсидир ўзига хос маънода инкор қилинадиган бўлса, ушбу битта нарсадан ташқари қолган барча нарса мавжуд бўлади.

Битта нарсани мутлак инкор қилишда яна бир бор қарама-қарши тасаввурга эга бўламиз. Агар битта нарса бутунлай мавжуд бўлмаса, бундай битта нарса учун қандай бошқа нарса ҳақида гап бориши мумкин? Агар битта нарса ҳақиқатда мавжуд бўлмаса, бошқа ҳеч қандай нарса ҳам мавжуд бўлмайди, чунки у факат битта нарсага бирон нарсани қарши қўйиш натижасида вужудга келади. Шу сабабли унга бирон нарсани белгилаб қўйиш ҳам, яъни унда қандайдир тоифаларни топиш ҳам маъносиз. Киска қилиб айтганда: агар биттан нарса тўлалигича инкор қилинадиган бўлса, унда бўлиши мумкин бўлган ҳамма нарса ҳам инкор қилинади.

СУХБАТ БЎЙИЧА ТАНКИДИЙ ФИКРЛАР

1) Нафакат римликлар ва юнонликларга оид, балки жахон диалектикасининг ҳам энг мухим асарларидан бири бўлган «Парменид» мавзудан кўп сонли ва хилма-хил четлашишлар, мантик учун кераксиз бўлган хикоя элементлари билан ажралиб туради. Сухбатда кўплик (множественность) мумкин эмаслиги хақида ээлеяликларнинг асосий тезиси инкор қилинади. Бу инкорни факат диккат билан ва синчковлик билан тадқиқ этишдан сўнги мантикий бир кўринишга келтириш мумкин бўлган. Бу ерда ноаникликлар ҳар қадамда учрайди ва фикрлар ўртасидаги боғлиқлик тез-тез узилиб туради.

Сухбатда гоаяларни бошқалардан алоҳида ажратилган мохиятлар сифатида тушунишни тўлиқ инкор қилиниши (рад этилиши) берилган. Лекин платонизмни (аниқ бир максаднинг йўқлиги, мавхумликни) дуалистик қабул қилишга кўникиб қолган европалик ўқувчилар дуализмнинг барча танқидлари анча батафсилроқ ва анча ишончлироқ ўтказилиши лозим эди, чунки акс ҳолда кўпчиликда барибир турли шубҳалар ва нотўғри гаплар вужудга келади.

Сухбатда қолган қисмларга қараганда уч барабар кўп жой эгаллаган битта нарса ва бошқа нарса диалектикаси диалектика учун имкон қадар бўлган аниқлик, тадрижийлик ва тизимлилик билан берилган. Лекин битта нарса ва бошқа нарса диалектикасининг бундан олдинги барча нарсаларга, энг аввало, бошқалардан алдоҳида ажратилган гоаялар танқидига муносабати қандай эканлиги муман номаълум. Дарҳақиқат, бу диалектиканинг барчаси, Афлотун ўзи айтишга мойил бўлгани қаби, факат мантикий фикрлашда машқ қилиш максадида берилган эканига ишониб бўлмайди. Колаверса, фанда бутун платонизм учун энг мухим ахамиятга эга бўлган битта нарса ва бошқа нарса диалектикасининг ахамияти асло қандайдир предметли концепцияларда эмас, лекин бу битта нарса ва бошқа нарса диалектикаси ва у факат мантик борасида машқ қилиш учун жорий қилинган деган фикр бир неча марта билдирилган. Бирок бундай деб ўйлаш – Афлотундан кўп сонли бундай фикр-мулоҳазаларни чиқариб ташлаш ва борган сари биринчи ўринга айнан битта нарса ва бошқа нарса диалектикасини қўйиб қелган бутун платонизм тарихини бузиб кўрсатиш демакдир.

Нихоят, ушбу битта нарса ва бошқа нарса ажойиб диалектикаси ҳеч қандай умумий ҳулосалардан иборат эмас ва сухбатда ҳеч қандай умумлаштирувчи яқунлар қелтирилмаган.

Бир сўз билан айтганда, мазмуни бўйича ўзига ҳослигига қарамай, ўз услуби ва структураси бўйича «Парменид» Афлотуннинг бошқа сухбатларидан ҳеч нарсаси билан фарқ қилмайди.

2) Шубҳасизки, «Парменид»нинг асосий қисмлари гоаялар ва нарсалар метафизик дуализмини танқид қилиш ҳамда битта нарса ва бошқа нарса диалектикаси ҳисобланади. Бу қисмларнинг биринчисига қеладиган бўлсак, ундан Афлотуннинг объектив идеализми анъанавий маънода дуализм эмас, хақиқий монизм эканлиги маълум бўлади. Ўқувчи бу фикрга қелиши лозим, чунки «Парменид»ни ўқиш давомида у учинчи кўлдан олинган турли хабарлардан фойдаланмайди, асл манбага мурожаат қилади, асл манба эса айнан Афлотунда ҳар қандай кўпол метафизик дуализм йўқлигидан адлолат беради. Бундан ташқари, агар ўқувчи Афлотуннинг бундан олдинги сухбатлари билан эътибор бериб танишиб чиққан бўлса, ушбу дуализм танқиди ва ушбу монизмни у бир неча марта бошқа жойларда ҳам учратган. Бутун бошли «Пир» тўғридан-тўғри моддий кашшоклик ва идеал

тўликликнинг диалектик бирлашуви (кўшилиши) сифатида Эротнинг монистик диалектикасига асосан тузилган. «Федр» эса маъбудларда «абадул абад» тана ва рухнинг бирлашувини ва одамларда бу бирлашувнинг даврий айланиб туришини тарғиб қилади. «Софист» ҳам идеал аклнинг фавкулудда харакатсизлигини инкор қилади ва бунинг ўрнига ягона нарса ва кўп нарса, харакатсиз тинч холат ва харакат, идеал ва моддий диалектикани таклиф қилади. Хатто энг «дуалистик» «Федон»да ҳам идеал ва моддий жихатлар бирлиги хақида таълимотни топдик, чунки у ерда тана ва рухнинг мутлак узилиши эмас, рухнинг бир танадан бошка танага кўчиб ўтишигина тарғиб қилинади. Бирок ушбу суҳбатларнинг барчасида Афлотун хали ўткир диалектик усул билан курулланмаган эди, шундай экан, «Парменид»даги янгилик фақат шундан иборатки, унда гоёлар ва материя диалектикаси тизимли кўринишда келтирилган.

3) Гоё ва материя бирлиги, хали узил-кесил бўлмасида, айнан суҳбатнинг кўрсатилган иккита асосий кисмининг биринчисида таърифланади. Афлотуннинг далиллари бу ерда асосан шунга бориб такаладики, агар нарсалар гоёлари хақиқатда нарсаларнинг ўзидан алоҳида ажратилган бўлса, бу холда нарса, ўзида ўзининг ҳеч қандай гоёсига эга бўлмаган холда, ҳар қандай белги ва хусусиятлардан махрум бўлади, яъни ўз холича бўмай кўяди; бу эса бундай шартларда у ҳам билиб (идрок қилиб) бўлмайдиган бўлиб қолишини аңлатади. Аслини олганда, бу ҳам Афлотуннинг эски бир далилидир. Бирок «Парменид»да ушбу далил жуда ишончли тарзда келтирилган. Бу ерда ушбу далиллар ва Арастунинг гоёлар танқиди ўртасидаги муносабат масаласи юзага келади.

4) Бу ерда масаланинг уч хил ечими бўлиши мумкин. Ёки Афлотун «Парменид» да ўзининг гоёлар хақида таълимотини эмас, бошка бир таълимотни танқид қилади. Афлотун даврида гоёлар хақида бундай, хақиқатда дуалистик таълимот Сукротнинг шогирларидан бири – Эвклид раҳбарлик қилган Мегар мактабида мавжуд бўлган. Сукротнинг бошка шогирдлари, киниклар ва киреналиклар, ушбу бир тарафламаликлардан қочишга уста бўлган Сукрот фалсафасининг у ёки бу тамойилига бир тарафлама қизиқишга эга бўлгани каби, Эвклид ҳам, шубҳасизки, гоё тамойилига бир тарафлама қизиккан. Ёки Арасту гоёларга қарши ўз далилларини Афлотуннинг ўзидан олган, ёки, ниҳоят, «Парменид» Афлотуннинг эмас, Арастунинг қаламига мансуб. Масаланинг иккинчи ечими бўлиши эҳтимоли катта, чунки Афлотундан ўзлаштирмалар Арасту томонидан бошка муаммоларни талқин қилишда ҳам кўзга ташланади. Лекин масаланинг ечими учинчи кўринишда асло бўлиши мумкин эмас, чунки Арасту ўз метафизикасини қарама-қаршилиқ қонуни (Метафизика IV 7, 1011b 23; тоифалар 4, 2a 7 сл.), яъни расмий мантикка асосан барпо этади, Афлотуннинг «Парменид»и эса қарама-қаршилиқлар бирлигини каттик туриб илғари суришдир. Масаланинг биринчи ечимини эҳтимоли энг юқори деб санаш лозим, чунки Афлотун бу ерда мегарларнинг гоёлар хақидаги таълимотини танқид қилади.

5) «Парменид»нинг ажойиб бўлган иккинчи асосий қисмига, чунончи, ягона нарса ва бошка нарса диалектикасига келадиган бўлсак, юқорида айтиб ўтилганидек, Афлотун, унда кўп марта қузатилгани каби, диалектиканинг бундан олдинги дуализм танқидига муносабатининг ўзини ифодалашга умуман бепарво муносабатда бўлади. Шарҳловчи бу ерда Афлотун фикрларини, айниқса, «Филеб» ва «Тимей» суҳбатларига таянган холда фикрларни ўзи мустақил охирига ўйлаб етишига тўғри келади. Гоё ва материя бирлиги борасида ўз фикрида Афлотун гоёларнинг мустақил равишда мавжуд бўлиши ва уларнинг ҳеч қандай тарзда моддий қисмларга ажратилишга мойил эмаслигини каттик туриб ҳимоя қилиши таҳмини эҳтимоли энг юқори бўлади. Қуйидаги қарама-қаршилиқ

вужудга келади: гоялар хамма жойда мавжуд ва хеч каерда мавжуд эмас; улар майда кисмларга бўлинади ва бўлинмайди; улар мутлак ягона нарсани ифодалайди ва шу билан бир пайтда кўплик хисобланади. буларнинг барчаси Афлотун томонидан биз айтиб ўтган дуализм танкидида сўзма-сўз ифодаланган. Лекин агар шундай бўлса, бу ердан сухбатнинг иккинчи, асосий кисми багишланган ва унда гоя тамойили нафакат ўта сезгир ягона нарса эмас, умуман хар кандай битта нарса сифатида, материя тамойили эса – нафакат моддий хис килиб бўладиган олам, балки битта нарса билан таккослаганда хар кандай бошка нарса сифатида кўриб чикиладиган ягона нарса ва бошка нарса диалектикасига кўл узатса етадиган жой колади. Шундай килиб, сухбатнинг иккинчи кисмида таклиф килинадиган ягона нарса ва бошка нарса диалектикаси Афлотуннинг якуний ва имкон борича умумлаштирилган гоя ва материя диалектикасидир.

6) Сухбатнинг иккинчи кисми мазмунини тахлил килиш Афлотун нуктаи назаридан 8 та диалектик позициянинг хар бири, ёки, унинг айтишича, бу ерда Афлотун томонидан фойдаланилган гипотезалар бир хилда зарур эканлигини ва ўзининг бутун бир мураккабилиги ва кенг тармокли эканлиги билан турли жихатларда берилган бутун бир яхлитлик холатидаги ягона нарсани ифодалашини тан олишга мажбур келади. Мутлак билиб (идрок килиб) бўлмайдиган ва ўта юкори борлик бўлган ягона нарса Афлотун учун шубхасизки, гарчи алохида нуктаи назардан бўлсада, хакикатда мавжуд. нисбий, яъни алохида фараз килинадиган ягона нарса хам мавжуд, факат бу хам ўзига хос нуктаи назардан. Ва х.к. ва х.к. Бу холатда ушбу барча диалектик зиддиятларнинг туб мохияти нимадан иборат?

У Афлотуннинг хар кандай ягона нарса албатта ўзининг структурасини хам, у карама-карши кўйилган ва у билан таккосланадиган барча бошка нарсалар структурасини хам келтириб чиқаришига сўзсиз ишонишидан иборат. Сухбатнинг бутун иккинчи кисми айнан диалектик окибатлар хакида таълимотдан бошка нарса эмас. Натуралистик окибатлар хакида илгари бутун юнон натур-фалсафаси гапирарди. Афлотун эса энди натурализмни тоифалардан бирини бошкасидан диалектик чиқариш билан алмаштиришни истаб колди. Буни у илгари «Софиста»да килишга харакат килиб кўрган эди. Бирок у ерда борлик ва йўклик диалектикаси энг юксак умумлаштириш даражасига етказилмаганди; ўзининг беш тоифали структурасини барпо этгач, у барибир единораздельного??? борлик доирасида коларди ва хар кандай алохидаликдан юкори бўлган соф борликка аник етиб келмаганди.

7) Лекин агар моддий нарсалар алохидалиги, Афлотунга кўра, уларнинг гоялари окибатлари билан боглик бўлган бўлса, гояларнинг ўзини ўрганиш шундан далолат берардики, улар хам алохида бўлган ва, шундай экан, ўзи учун кандайдир олий бир тамойил талаб килган. Барча мавжуд нарсалар, хам идеал, хам моддий нарсалар гўёки битта нуктада марказлашган ушбу олий тамойил Афлотун энг бошида гапириб ўтган олий борлик ягона нарсадир. Бусиз гоя келтириб чиқарувчи модель бўла олмаган ва Афлотуннинг объектив идеализми ўзининг онтологик-диалектик якунига эга бўлмаган бўларди.

Шундай килиб, агар ягона нарса ва бошка нарса диалектикасини ўйлаб охирига етказадиган бўлсак, айтиш жоизки, унинг мазмуни янада юкорирок тамойилга эга бўлган моделни келтириб чиқариш хакида ва у моделлаштирадиган моделни келтириб чиқариш хакида коидадан иборат.

«Филеб» модели окибатлар хакида ушбу таълимотни аниклаштиради, холос.

Тадкикотчилар орасида «Парменид» суҳбати бўлиб ўтган сана хакида яқдил бир фикр йўқ. Сукротнинг «Теэтет» даги ёшлик пайтларида қария Парменид билан учрашуви хакидаги сўзлари айрим ўқувчиларни «Парменид»ни Афлотуннинг илк асарларидан бири деб ҳисоблашга мажбур қилади; бошқалар эса, Сукротнинг суҳбатлари мавзуларини ички ривожлантиришга асосланган ҳолда уни кечки ва етук асарлардан бири деб ҳисоблайдилар.

Ўз структурасига кўра, «Парменид» муқаддима ва уч қисмдан иборат бўлиб, бунда иккинчи ва учинчи қисм ўртасида ўзига хос интермедия бор. Парменид, Зенон, Сукрот ва Арасту ўртасидаги суҳбат Кеваль деган одам томонидан ўз дўстларига хикоя қилиб берилади, шу сабабдан ҳам суҳбат «хикоя қилиб берилган» деб номланади; бироқ, Афлотунда ҳар доим бўлгани каби, хикоячи сояда қолиб кетди ва бир нечта файласуф ўртасида жонли сўзлашув тўлиқ иллюзияси пайдо бўлади.

Муқаддима қисмида Клазоменлик Кефал (унинг «Давлат»да келтирилган, нотик Лисийнинг отаси Кефал билан ҳеч қандай алоқаси йўқ) ўз ҳамсуҳбатларига дўстлари билан Афинага дўстлари билан бирга келгани ҳамда Адимант ва Главкон билан учрашуви хакида сўзлаб беради. Клазоменликлар Антифонт (Главкон, Адимант ва Афлотуннинг бир онадан тугилган ақаси; к.: т. 1, Хармид, изоҳ 17) Зеноннинг дўсти Пифодор билан яқин эканлигини ва узок йиллар аввал (449 й.) ундан Парменид, Сукрот ва Зеноннинг Афинадаги учрашуви хакида билишини эшитгандилар. Шунда клазоменликлар ва афиналиклар Антифонтнинг уйига борадилар ва у ўтмишда бўлиб ўтган, эндиликда Кефал томонидан учинчи қўллар орқали ўз тингловчиларига баён қилинаётган суҳбатни Зеноннинг сўзларидан хикоя қилиб берган.

Суҳбатнинг марказидан файласуф Парменид ўрин олган (к.: Теэтет, изоҳ 48 ва Софист, изоҳ 19). Биричи қисмда – Сукрот ва Зенон (к.: т. 1, Алкивиад I, изоҳ 28) ўртасидаги суҳбат берилган. Зенон бу ерда Пармениднинг йўқлигида Сукрот ва унинг дўстлари Пифодорнинг уйига тинглаш учун келган ўз асарини ишонч билан ўқийдиган, шуҳрат чўққисида бўлган, гулдай очилган қирқ ёшлардаги эркак сифатида тавсифланган. Иккинчи қисмда – Сукрот ва Пармениднинг суҳбати келтирилган. Сукрот бу ерда жуда ёш – эндигина 16 ёки 20 га қирганди. Парменид эса 65 ёшлардаги салобатли қария сифатида ақс эттирилган (агар унинг таваллуд топган йили 514 йил атрофида, Кефал хикоя қилиб берган суҳбат бўлиб ўтган вақт эса 449 йил деб ҳисоблайдиган бўлсак; к.: Теэтет, изоҳ 50).

Учинчи қисмда Парменид ва Арасту ўртасидаги суҳбат келтирилган. Бу ерда Арасту – Сукротдан ҳам ёшроқ бўлган ўсмирдир. У ҳам, худди Теэтет ёки Антифонт каби, фалсафа ва диалектикага кўнгил берганди. «Парменид» матнида у кейинчалик 404 йил Афинада олигархлар тўнтаришидан сўнг ўттизта тирандан (Юнонистонда ҳокимиятни зўрлик билан тортиб олган шахс) бири бўлгани кўрсатилган. Эҳтимол, Ксенофонт «Юнонистон тарихи»да Лисандр томонидан Лакедемонга Ферамен билан музоқаралар ўтказиш учун юборилган «афиналик бадарга қилинган одам» деганда айнан уни ёдга олиб ўтгандир (112, 18; к. шунингдек: т. 1, Менексен, изоҳ 37). Эҳтимол, Диоген Лаэртсийнинг сўзларига кўра, «давлат ишлари билан машғул бўлган», «суддаги нафис нутқлар» муаллифи бўлган Арастудир (V 35). Диоген ушбу Арастуни бу номга эга бўлган саккиз киши қаторида айтиб ўтади. Диогеннинг рўйхатида биринчи бўлиб Афлотуннинг машҳур шогирди ва танқидчиси, иккинчи бўлиб – давлат арбоби, учинчи ўринда – «Илиада» шарҳловчиси, тўртинчи ўринда – Сукротнинг Панегрикига жавоб ёзган Сицилиялик нотик, бешинчи ўринда – Сократик Эсхининг шогирди, олтинчи ўринда –

назм бўйича киренлик трактат муаллифи, еттинчи ўринда – жисмоний машқлар бўйича ёшларнинг машхур мураббийси, саккизинчи ўринда эса – унчалик эътиборли бўлмаган грамматика мутахассиси туради. Бу рўйхатнинг ичида Афлотун суҳбатининг энг ишончли катнашчиси иккинчи Арасту хисобланади, чунки Стагиритнинг ўзи 384 йил, яъни «Парменид» ҳаракатлари бўлиб ўтган вақтдан 65 йил ўтгач тугилган, Афлотун суҳбатни ёзиб олиш вақтида у атиги 16 ёш бўлган, гарчи кизикарсиз бўлмасада, «Парменидда» гоёнинг мустақил равишда мавжуд бўлишига қарши эътирозлардан кейинчалик Афлотунни ва Сукротнинг шогирдлари бўлган мегарликларни ўхшаш позициялар учун танқид қилган файласуф Арасту ҳам фойдаланган (к.: Метафизика I 9, 990a 33 — 991a 8, 991a 20 — 22, XIII 4, 1078b 32 — 1079b 10).

Пифодор, Исолохнинг ўгли (Алкивиадда ёдга олиб ўтилган, I 119a), — Афиналик бадавлат одамлардан бири, фалсафа ишқивози, Зенондан сабоқ олган ва унга олинган дарслар учун жуда катта пул — 100 мин. тўлаган. Худди бошқа бир бадавлат одам Каллийнинг (к.: т. 1, Апология Сократа, изоҳ 11) уйида бўлгани каби, унинг уйида ҳам софистлар (софизм тарафдорлари) ва умуман, фалсафа ихлосмандлари йигилиб турарди.

Афлотуннинг ўғай акаси Антифонт ўзининг фалсафага бўлган кизикишларини тарқ этган ҳамда отлар билимдони ва от пойгаси устаси сифатида шухрат қозонган.

[Китобни тўлик кўчириб олиш](#)

